

PAKİZƏ MƏMMƏDZADƏ

AzTU

pakizə.@.mail.ru.

AMERİKAN VARIANTINDA İNGİLİS DİLİNİN
EKSTRALİŊVİSTİK
AMİLLƏRİ, MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Açar sözlər: amerikan variantı, Britaniya ingiliscəsi, standart dil, ekstra- və intralingvistik amillər

Ключевые слова: американский английский язык, стандартный язык, экстра- и интралингвистические факторы

Key words: American English, British English, standart English, extra- and intralinguistic factors

Bu gün ingilis dil dünyada ən geniş yayılmış dillərdən biridir. Görkəmli ingilis publististi və germanisti D.Kristal 2000-ci ildə çıxan kitabında yazırdı ki, ingilis dili dünyada ən geniş yayılmış dil olsa da, bu dildə danışanların sayına görə o, mandarin (Çin) dilindən sonra ikinci yerdə gəlir. Hazırda ingilis dilində 427 milyon insan danışır. Qeyd edək ki, bu rəqəm çox nisbidir. Çünki burada məsələnin bir sıra cəhətləri nəzər alınmayıb. İngilis dili haqqında danışılanda üç cəhət xüsusi fikir verilməlidir: ingilis dilini birinci dil kimi danışanların sayı; ingilis dilini ikinci dil kimi danışanlar; nəhayət, ingilis dilini müxtəlif məqsədlər üçün öyrənənlər.

İngilis dilinin Amerikada intişar tapması təkcə ingilislərin, məşhur ingilis alimi D.Kristal demişkən, yeni dünyaya ilk ekspedisiya ilə izah edilə bilməz. V.Reylayfin komissiyası Roanoyk adası yaxınlığında məskunlaşmış ingilislərin taleyi ilə maraqlanmışlar. Mütəxəssislərin fikrincə, ingilislərin qitədə daimi məskunlaşmasını 1607-ci ildən götürmək olardı. S.Potter 1620-ci ildə isə Plimouz Atalarının Masaçusetə gətirdiyi dil «Şekspirin və Spenserin ingilis dilidir» deməklə tamam başqa tarixi faktı əsas götürür. D.Kristal qeyd edir ki, gəlmələrlə yerli əhali arasında münaqişələr olub və 1590-cı ildə yeni qrupların gəlməsilə vəziyyət bir qədər yaxşılaşmağa başlayıb.

XVIII əsrdə Amerikaya gələnlərin əksəriyyəti mənşəcə Şimali İrlandiyadan idilər. Bu dövrdə İrlandiyadan və Şotlandiyadan çoxlu miqdarda irlandiyaalı gəldi. 1776-cı ildə Amerika müstəqilliyini elan edəndə ölkə

əhalisinin $\frac{1}{7}$ -i şotland irlandiyalı idi. Onların çoxu sahil boyu və Filadelfiyada məskunlaşdısa, digərləri ölkənin içərilərinə getmişdi. Onlarda geniş aksenti müşahidə olunurdu. D.Kristal yazır ki, bu gün Virginadan cənubi Kaliforniyaya qədər ərazidə danışılan aksenti amerikan aksenti adlandırırlar.

Gənclər və 50 yaşlı insanlardan ibarət bu qrup müxtəlif dini, sosial və mədəni olan adamlar olsalar da, tezliklə burada yeni dini icma yaradaraq Virciniyada və onun cənubunda, digərləri isə şimal yerlərdə məskunlaşdılar. Cənubda yerləşənlərin əksəriyyəti İngiltərənin Qərb bölgələrindən, Sommersert və Qlouçesterşayəndən olanlar idi. Onların səciyyəvi aksenti (s) samitinin (z)-laşdırılması və saıtdən sonra (τ)-nın aydın tələffüz edilməsilə bağlı idi. Həmin aksenti, D.Kristalın qənaətinə, bu gün də təcrid olunmuş şəkildə yaşayan icmaların, məsələn, Çisəpikdə Tanger adasında eşitmək olur, bu, sanki Şekspiro ingiliscəsinin əks-sədasıdır. Bundan fərqli olaraq, Plimouz kolonistləri İngiltərənin Şərqiindən gəlmələr idi. Bu Linkolnşayə, Nottingəmşayə, Esseks, Kent, London, orta bölgələrdən və digər yerlərdən gəlmələr idi. Bizim üçün, yuxarıda verdiyimiz tələffüz xüsusiyyətləri kimi buradan da son dərəcə əhəmiyyət kəsb edən immiqrantların tələffüz xüsusiyyətləridir. Bu saıtdən sonra (τ) samitinin udulması və ya düşməsi idi. Bu tələffüz xüsusiyyəti bu gün də Yeni İngiltərə üçün səciyyəvidir.

İngilis dilinin Britaniya və amerikan variantları arasındakı ciddi fərqlər onların gələcəkdə müstəqil dillərə çevriləcəklərinə şübhə yeri qoymur. H.J.Gigerix onları fərqli aspektlər, biz isə ingilis dilinin iki formada işlənməsini milli və ya regional variantlar adlandırmağı üstün tutur. Müasir ingilis ədəbi dilindən danışanda onu Cənubi ingilis standart dili (South English Standard – SES) və ya ədəbi tələffüz (Received Pronunciation – RP) adlandırırlar. D.Aberkrombi RP anlayışını belə izah edir: «... standart ingilis dili deyəndə o, təkcə İngiltərədə deyil, bütün dünyada işlənən rəsmi ingilis dilini başa düşür. İngiltərədə RP-ni reallaşdıran çoxlu sayda tələffüz tipləri mövcuddur».

Elmi-nəzəri ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, ingilis dilinin amerikan variantı həm ayrı-ayrı fonemlərin reallaşmasında, həm də intonasiya və prosodiyanın işlənməsində getdikcə Britaniya ingiliscəsindən ayrılır. Bu ayrılığa rəvac verən amillər bunlardır:

1. Amerikaya köçüb gələn imiqrantlar öz dillərini də özlərilə gətirmişdilər. Ancaq yerli əhali ilə ünsiyyət yaratmaq üçün onlar yerli əhalinin də dillərinin təsirini hiss etməyə bilməzdilər. İlk vaxtlarda bir növ picin və ya kreol dildən istifadə etməli olurdular.

2. XIX və XX əsrlərdə Amerikaya Avropa, Afrika və Asiyadan gələn imiqrantların heç də hamısı ingilicə təmiz danışa bilmirdi və bu amil də ingilis dilinin işlənməsində öz izlərini buraxmaya bilməzdi.

3. Amerikan variantının tam şəkildə formalaşması bütün ölkə boyunca gedən iqtisadi, ticari, siyasi təmərküzləşmənin nəticəsi kimi götürülməlidir.

4. İngilis dilinin amerikan variantının tezliklə Britaniya ingiliscəsini üstələməsi dünyada gedən qloballaşma ilə bağlıdır.

Bütün bu linqvistik amillər ingilis dilinin amerikan variantının vahid bir ünsiyyət vasitəsi kimi formalaşmasını şərtləndirir. Bu gün ingilis dilinin

amerikan linqvistik şərhı saıtlərin fərqli şəkildə tələffüz olunaraq dilin parçalanmasını şərtləndirən amil kimi təzahür kdir. Amerikan alimləri Treycer və N.Smit daha az saıt inventarından çıxış edirlər. Onların saıt inventarını P.Leydfogedin və D.Jounzun inventarları ilə müqayisə etdikdə fərqlərin nədən ibarət olduğunu aydın görmək olar.

Treycer və Smit daha çox yarımşaitlərdən (semivowels) istifadə edir. P.Ledfoged isə bunları diftonqlar adlandırır. Treycer və Smitdə beat və boat sözlərində sadə saıtdən sonra keyfiyyətə dəyişkən, saıtə bənzər element gəlir. Bu da onunla izah oluna bilər ki, bu müəlliflər ABŞ-ın şərqindədirlər. Orada yuxarıda verdiyimiz nümunələrdə diftonqoid tələffüz olunur. Orta və Uzaq Qərbdə və Britaniyada monofonq kimi səslənir. Treycer və Smit bu və ya bu kimi diftonqları saıt+ 1 və w ilə transkripsiya edirlər. Belə olduqda bu diftonqların ikinci elementi yes və we sözlərindəki samit keçid səsinə (qlayd) oxşayır, ancaq əks istiqamətdə. Bu Treycer və Smitdə transkripsiyasında ay (şey) və yes (yes) sözlərinin əksi kimi alınır.

Bu transkripsiyaların D.Jounz konsepsiyası ilə müqayisəsi belə nəticə çıxatmağa imkan verir ki, D.Jounzda beat və boat sözlərində saıtlər bit və put sözlərindəkindən uzundur. D.Jounzda Britaniya ingiliscəsində saıtlərin sayı çoxdur. D.Jounzda Britaniya ingiliscəsində 4 diftonq və 12 monofonq olduğunu qeyd edir. ABŞ-da şərqdə və cənubda (Virçiniya, Karolina, Corcia, habelə Luizana və Texas) işlənən tələffüz variantında isə saıtlər aşağıdakı kimi ümumiləşdirilə bilər:

İngilis ədəbi dilində saıtlərin inventarı

Saıtlər	Qapalı heca	Açıq heca	Saıtlər	Qapalı heca	Açıq heca
i	beat, seem	bea, tea	o	bought	shaw, paw
c	bit, pil	yoxdur	ɑ	cot, don	yoxdur
e	bait, pale	bay, tay	A1	bite, pile	shy, buy
ε	bet, den	yoxdur	aʊ	bout, down	cow, now
a	bart, darn	shah, bra	oɪ	noise, voice	coy, boy
a	bat, dan	yoxdur	ɪə	beard, fieree	beer, idea
u	boot, pool	shoe, coo	εə	laird, scarce	bear, fare
ʊ	put, pull	yoxdur	ʊə	gourd	pure, tour
o	boat, poll	show	Z	bird, heard	burr, fur
λ	butt, some	yoxdur	Ə	bottom	butter

İki sistemin müqayisəli təhlili göstərir ki, amerikan variantında (ɪə), (ə) və (a) saıtləri yoxdur. Bunun da nəticəsində biz ingilis dilinin amerikan

variantında cəmi 16 saitin olduğunu görürük. Bu saitləri cütlər şəklində qruplaşdıraraq təsvir edirlər. Qarşılaşmaları müəyyənləşdirmək üçün əlamətlər tapırlar ki, bunlara da fərqləndirici əlamətlər deyirlər.

Göründüyü kimi, saitlərin qarşılaşmalarını müəyyənləşdirəndə onların vurğulu və ya vurğusuz mövqedə gəlməsini də nəzərə alırlar. Məsələn, yuxarıdakı cədvəldən göründüyü kimi, i saiti açıq və qapalı hecalarda gələ bilər. Ancaq onun qısa qarşılığı açıq hesada gələ bilmir. Digər tərəfdən, sait açıq hecada qapalıdakından uzun tələffüz olunur. Məsələn (bi:t), ancaq(bit). İngilis dilinin amerikan variantının saitlərini belə qarşılaşdırma bilərik.

Beləliklə, bütün ekstralinqvistik və dildaxili amillərin təhlili göstərir ki, ingilis dilinin amerikan variantı vahid bir ünsiyyət vasitəsi kimi o qədər uzun tarixə malik olmasa da, onun standart Britaniya ingiliscəsindən ayrılaraq formalaşması prosesi çox ciddi şəkildə getməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of Language. 2000.
2. Crystal D. English as a Global Language. Cambridge University 2002
3. Potter S. Our Language. Penguin Books, 1990.
4. Giegeric H.J. English Phonology. Cambridge University. 2003.

P.Mamedzade

Extra- and intralinguistic factors of building American English

Summary

This article deals with the factors which differ the American variant from the British English. The author throws light on the extralinguistic factors which refer to the territorial remoteness and socio-political independence characteristic for the modern America and the intralinguistic factors which are observed in all levels of the language system.

Intrelinguistic has been a rich source for the enrichment of the vocabulary of the American English it also give rise to the formation of the phraseological expression denoting shades of various meanings

The article deals with the differences between British English and American English. There are some well-known spelling, grammatical, phonetic differences between British English and American English. British English has a tendency to keep the spelling of many words of Latin, Greek, French origin, but Americans try to spell words more closely to the way they sound phonetically and they tend to omit some letters.

In the article the author tries to show these differences and gives some examples to understand them. The author also mentions that British spelling is closest to the Middle English form of the word, whereas American spelling is closest to its Latin, Greek, French.

П.Мамедзаде

Внешне- и внутрилингвистические факторы формирования американского варианта английского языков

Резюме

В настоящей статье рассматриваются факторы, обуславливающие отделение американского варианта от британского варианта английского языка. Автор выделяет внешнелингвистические факторы, к которым относятся территориальная отдаленность и социально-политическая самостоятельность, которые характерны для современной Америки и внутриязыковые факторы, которые наблюдаются во всех уровнях системы я.

Внешне лингвистические факторы является богатым источником для обогащения лексики английского языка в Америке . Она содействовала появлению в английском языке множество фразеологических выражений обозначающих различные семантические оттенки.

В статье говорится о различии между британским и американским английским. Разница между британским и американским английским не так и велика. В значительной степени отличия проявляются в орфографии, в лексике и в грамматике. В статье автор рассказывает об этих различиях.

В отличие от британцев американцы придерживаются более экономичного и фонетического написания. Непроизносимые буквы пропускаются, а слова пишутся ближе к своему звучанию. Несмотря на взаимное межкультурное влияние , складывается впечатление, что лексика, орфография и произношение этих двух вариантов языка с каждым годом различаются все сильнее.

Rəyçi: Adilə Zeynalova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent